

Åldrande änkor och ogifta kvinnor

Landsbygdskvinnors strategier inför ålderdomen runt sekelskiftet 1900

Av Ulla Rosén, universitetslektor i historia

[Länk till presentation av Ulla Rosén](#)

-
- [Herrestads härad](#)
 - [Den gifta kvinnans ålderdom](#)
 - [Den ogifta kvinnans ålderdom](#)
 - [Kön, klass och civilstånd](#)
-

En mycket omdiskuterad fråga i dagens samhälle är hur det nya pensionssystemet skall fungera. Många oroar sig för att det inte går att ange hur stor pensionen kommer att bli och känner sig osäkra inför det nya pensionssparandet med fondandelar och en nära koppling till "marknaden". Den som placerar sina pensionspengar bäst får högst pension. I alla tider har emellertid människor oroat sig för hur det ska gå när de blir gamla och på olika sätt övervägt val av strategier inför ålderdomen. Idag formas dessa strategier beroende av årsinkomst, levnadsvanor och val av pensionsfond. Vid det förra sekelskiftet 1900 var även då förfogandet över resurser av stor vikt för val av strategi, men jag vill hävda att kön och civilstånd hade en avgörande betydelse.

Sedan lång tid tillbaka var förfogandet över jord den viktigaste pensionsförsäkringen. Genom att i överlåtelsekontraktet av gården inkludera garanti för omhändertagande på äldre dar klarade bonden sin ålderdom. Om det sedan var något av barnen eller en helt utomstående som stod för omsorgen hade ingen avgörande betydelse. Av större betydelse var att detta system var på väg att urholkas eftersom en allt mindre del av befolkning var jordägare. Även den ökade geografiska rörligheten i samhället ställde till problem. Trots allt fanns det inskrivet i lagen att barn var skyldiga att ta hand om sina föräldrar. Detta var emellertid ett ansvar som vilade tyngre på döttrar än på söner, som ofta lämnade över ansvaret för sina åldrande föräldrar till sin hustru.

När avstånden mellan barn och föräldrar var för stora och när den gamle saknade såväl egendom som släktingar återstod bara att överlåta till de i regel välbeställda ledamöterna i fattigvårdsstyrelsen eller kommunalfullmäktige att avgöra huruvida understöd kunde utgå eller ej. Under 1800-talet var de samhälleliga resurserna för detta ändamål mycket begränsade trots att det var ett akut samhälleligt problem som stadigt växte. Man talade då om fattigvård vilken fram till mitten av 1800-talet också hade omfattat omsorg till fattiga åldringar. Fattigvården kom emellertid efterhand att omfatta en betydligt bredare del av befolkningen och diskussionerna om ett tydligare samhälleligt ansvar växte mot slutet av 1800-talet, vilket så småningom resulterade i den första pensionslagstiftningen från 1913 och en omorganisering av fattigvården med en separat äldreomsorg från 1919. I denna dynamiska brytningstid när de gamla normerna och föreställningarna om plikter och ett öppnande från samhället att ta ökat ansvar kan man undra: Hur påverkades strategierna för omsorg?

Pensionsreformen innebar emellertid inga revolutionerande förändringar. Ersättningsnivån var låg och dessutom diskriminerande gentemot kvinnor som tilldelades ett betydligt lägre pensionsbelopp än män. Denna orättvisa lyftes i regel inte fram i de debatter som föregick reformen, vare sig av män eller kvinnor. Motiveringen var att kvinnor inte hade lika stora

behov som män och därför behövde mindre resurser. Detta kompensades dock genom att kvinnor levde längre än män.[\[1\]](#) Här framträder tydligt föreställningen om att kvinnor var annorlunda. Man brukar tala om "det andra könet".[\[2\]](#)

Föreställningen om det "andra" könet grundades på att samhällets organisering, normgivning och maktstrukturer var uppbyggda efter männens förhållanden. Den manliga normen var länge förhärskande inom socialpolitiken. Detta innebar för kvinnor att deras livsvillkor sågs i relation till att de hade resp. borde ha en manlig försörjare. En konkret tillämpning av detta synsätt innebar bland annat att änkan åtnjöt störst aktning bland de ensamstående kvinnorna. En änka hade i regel även större möjligheter att kunna tilldelas understöd än andra kvinnor. Den ensamstående, ogifta kvinnan som dessutom var familjeförsörjare hade betydligt sämre, såväl anseende som livsvillkor.

I denna uppsats skall jag via ett antal kvinnoöden visa på de högst varierande villkor som änkor och ensamstående kvinnor åldrades under runt förra sekelskiftet. Jag vill även visa på de olika strategier dessa kvinnor företog inför sitt åldrande. En av de mer avgörande skillnaderna för vardagslivets organisering för dessa kvinnor var deras förfogande över materiella tillgångar, det vill säga deras klasstillhörighet. Det vanligaste sättet för kvinnor att byta klass var i allra högsta grad relaterat till förändringar i deras civilstånd. Genom giftermål kunde kvinnor avancera uppåt medan en övergång till änkestånd kunde innebära en nedåtgående rörelse. Därför skall även i denna uppsats beaktas huruvida den åldrande kvinnan var änka eller ogift. Det är således en undersökning där klass, kön och civilstånd beaktas.

Herrestads härad

De kvinnor ni kommer att möta i denna text bodde på sin ålderdom i Herrestads härad. Området ligger beläget i den sydöstra delen av Skåne strax norr om Ystad. Detta är ett område där jorden är mycket bördig och till största delen ägs av stora jordägare.[\[3\]](#) Invånarna i Herrestad var mycket ojämlika beträffande fördelningen av ekonomiska resurser. I området finns ett flertal stora godscomplex varav släkten Piper på Krageholm var och fortfarande är den största enskilda ägaren. Det fanns även ett mindre antal bönder som ägde sina hemman, och det fanns ett antal arrendatorer som visserligen inte ägde jorden men som förfogade över produktionen. Dessa utgjorde dock sammantaget inte mer än en femtedel av befolkningen. Den största andelen av befolkningen var lönearbetare inom företrädesvis jordbruksnäringen eller service och hantverk. Många var på något sätt delaktig i de stora godsens verksamhet, som helt satte sin prägel på området. Även många kvinnor, såväl gifta som ogifta, bidrog till familjens försörjning resp. försörjde sig genom jordbruksarbete.[\[4\]](#)

Vi skall nu få följa fyra kvinnors livsöde, som de återspeglas utifrån olika källmaterial.[\[5\]](#) Kvinnorna var jämgamla och levde och verkade i samma lokalsamhälle. Vi kan utgå ifrån att de möttes av samma samhällsstrukturer och värderingar.

Den gifta kvinnans ålderdom

Hanna Jacobsdotter

Hanna Jacobsdotter föddes 1847, samma år som Sveriges första fattigvårdsförordning trädde i kraft. Hon var yngsta dotter till åbon Jacob Persson och hans hustru Gertrud Larsdotter. Föräldrarna ägde inget jordbruk utan försörjde sig genom att arbeta åt godsherren på Bergsjöholms gods och bodde i ett gatuhus, som ägdes av godset, i byn Hedeskoga. Hannas förutsättningar att tilldelas egendom av sina föräldrar var i det närmaste obefintliga. Hennes enda hopp för socialt avancemang stod till ett bra giftermål. 1878 gifte hon sig med hemmasonen Nils Olsson.

Nils Olsson var fyra år äldre än Hanna och tillhörde en annan samhällsklass. Hans föräldrar var arrendatorer av ett jordbruk i byn Folketorp värderat till 1/16 mantal. Fastigheten ägdes

av Lunds Domkyrka och taxeringsvärdet uppgick år 1880 till 14 300 kronor.. Nils föräldrar hade disponerat fastigheten sedan början av 1840-talet och i samband med giftermålet fördes ansvaret över till Nils och Hanna.

Genom giftermålet bytte Hanna klasstillhörighet. Hon avancerade från arbetarklass till självägande bonde. Därmed hade hennes försörjningsmöjligheter och trygghetshorisont avsevärt förbättrats. Som gift kvinna åtnjöt Hanna dessutom ett betydligt högre anseende än som ogift.

I sitt äktenskap med Nils Olsson gav Hanna liv åt fyra söner. Dessa bör ha utgjort ytterligare en garant för en tryggad ålderdom. När Hanna blev änka 1900 befann hon sig i ett sent skede av livet. Hon hade uppnått "pensionsåldern" och sönerna var beredda att stötta sin mor.

Ingar Olsdotter

Ingar Olsdotter föddes den 15 juli 1841 i Övraby socken. Hennes föräldrar, Ola Jönsson och Karna Nilsson, var bosatta i ett gatuhus i byn Nedraby och fadern var betecknad husman. Ingar lämnade föräldrahemmet vid 19 års ålder för att arbeta som piga. Den första arbetsplatsen var i granngården. Efter att ha tjänat som piga på ett flertal olika ställen under 14 års tid ingick Ingar giftermål med den nyblivne änklungen Lars Mårtensson i Hedeskoga. Två veckor efter giftermålet flyttade Ingar in hos sin make.

Lars Mårtensson var vid giftermålet 33 år och jämngammal med Ingar. Efter blott fem års äktenskap med Karna Mårtensdotter hade han blivit änklung. Under det första äktenskapet hade inga barn kommit till världen. Lars Mårtensson hade titeln arbetskarl, vilket innebar att han var beredd till alla slags arbetsuppgifter. Eftersom han bodde i närheten av godset Bergsjöhölm var det förmodligen åt dess godsägare han erbjöd sina tjänster. Deras bostad ingick i godsets egendom.

Ingar Olsdotter och Lars Mårtensson ingick giftermål i november 1874. Under sina år som piga hade Ingar skaffat sig ett gott rykte, vilket nu blev en tillgång då hon skulle etablera sig som husmor i en ny bygd. Prästen i Hedeskoga har i marginalen i kyrkboken skrivit in kommentaren - har goda vitsord. Genom giftermålet höjdes Ingars sociala status ytterligare. Däremot tillhörde hon fortfarande samma samhällsklass eftersom hennes make inte förfogade över några större tillgångar.

Två år efter bröllopet föddes Lars och Ingars dotter, och enda barn, Maria Vilhelmina. Förutom denna lilla kärnfamilj fanns även Lars mor och bror och ett systerbarn inom hushållet.

Hela tillvaron förändrades dock plötsligt när Lars av okänd anledning dog 1888 endast 47 år gammal. För Ingar måste detta ha inneburit att hela hennes tillvaro rasade samman. Villkoren både för den dagliga överlevnaden och den kommande ålderdomen såg plötsligt helt annorlunda ut. Planerna på en gemensam ålderdom till gagn för varandra var inte längre något att se fram emot. Dödsfallet påskyndade förmodligen också dotterns inträde på arbetsmarknaden. Blott 15 år gammal började Maria att tjäna som piga i grannsocknen Sövestad.

Efter makens död bodde Ingar kvar i gatuhuset i Hedeskoga. De möjligheter till försörjning som stod henne till buds var förmodligen jordbruksarbete i form av arbete på betfälten eller mjölkning och/eller hushållsarbete som till exempel tvättning. Det fanns ytterligare ett alternativ, som Ingar faktiskt utnyttjade. Hon hade ständigt personer inneboende hos sig, vilket bör ha gett henne en liten inkomst. Jordbruksarbete är i regel fysiskt påfrestande och Ingars kropp klarade inte av det hårda arbetet. När hon inte kunde arbeta fullt ut räckte inte inkomsterna till. 1894 betecknades hon för första gången som utfattig.

Hanna och Ingar var båda äldrande änkor i början av 1900-talet. De bodde i samma trakt men deras framtidsutsikter och möjligheter att försörja sig var i allra högsta grad olika.

Hanna tillhörde i början av 1900-talet de mest välbärgade över 60 år i Hedeskoga kommun. Enligt uppgifterna i en undersökning om inkomstförhållandena för befolkningen över 60 år, som genomfördes 1908, ägde Hanna ett jordbruk på 1/16 mantal med ett taxeringsvärde på närmare 30 000 kronor. Detta gav henne en inkomst av fastighet som uppskattades till 1 500 kronor per år. Dessutom hade hon sparade medel som gav en årlig avkastning på 125 kronor.^[6] Det var inte många män i hennes ålder som kom ens i närheten av dessa inkomster.

Ingar bodde kvar i gatuhuset. Hon var vid tiden för den ovan nämnda undersökningen 67 år. Hon betecknades som helt oförmögen att kunna arbeta och för sitt uppehälle erhöll hon ett understöd på 150 kronor om året: 80 kronor fick hon i kontanter av kommunens fattigvård medan resten utbetalades i natura.^[7] Hon dog något år senare.

Dessa två kvinnor kände förmodligen varandra, även om de inte umgicks. I Hedeskoga kommun bodde vid denna tid inte fler än drygt 500 personer. Den största skillnaden mellan Hanna och Ingar bestod i deras disponerande av egendom. Hanna förfogade över såväl kapital som fast egendom. Hon hade också en tillgång i sina fyra söner, varav två tog hand om henne och fortsatte att driva gården. Fortfarande 1945 var den ene av sönerna ägare av gården. Ingar, däremot, hade bara sin utslitna kropp kvar. Och när hon inte längre kunde använda den tvingades hon ta emot fattigunderstöd för sin försörjning.

Den ogifta kvinnans ålderdom

Elna Sandberg

Elna Sandberg föddes 1842 som dotter till smedmästaren Måns Sandberg och hans hustru Petronella Bengtsdotter. Familjen var bosatt i utkanten av byn Bjäresjö. Eftersom smedjan ständigt eldades utgjorde den en potentiell brandrisk. Därför var smedjan belägen på säkert avstånd från den övriga bybebyggelsen. Elna hade många syskon. Trots att flera dog mycket unga hade hon ändå tre bröder och tre systrar kvar i vuxen ålder.

Faderns yrke som smed fördes förmodligen vidare till sönerna som samtliga under perioder befann sig på gesällvandringar i Tyskland. I hushållet fanns också ständigt både gesäller och lärlingar. Elnas bröder blev tidigt beresta medan systrarnas aktionsradie begränsades till ett par mil och förmodligen innebar tjänst som piga.

Modern dog 1869, vilket innebar att äldsta systemen Cecilia tog över ansvaret för hushållet. När det 1874 startades båttrafik från Malmö till Nord Amerika var Cecilia en av de första resenärerna. I och med systemens uppbrott blev det Elna som fick överta systemens uppgift att vårda fadern. Två av bröderna följde efter Cecilia och 1886 åkte även den yngsta systemen Johanna. Kvar hos fadern fanns bara Elna och en bror. Vem som skulle sköta den äldrande fadern var det aldrig någon tvekan om. Brodern åkte till Danmark och utbildade sig som smed och etablerade sig så småningom i hembyn efter faderns död. För Elna hade det aldrig blivit av att bilda familj och hon bodde ihop med sin bror efter faderns död till dess att denne bildade familj. 1896 flyttade brodern medan Elna blev kvar i Bjäresjö med beteckningen inhyses.

Emellertid var det inga problem för Elna att klara sin försörjning. Hennes far hade förfogat över betydande tillgångar och hans verksamhet som smed hade varit lönande. Kopplingen till fadern var stark i det lokala samhället och hon benämndes som smeddotter i officiella handlingar. Det ekonomiska arvet efter fadern gav Elna en tryggad tillvaro. I den tidigare nämnda undersökningen från 1908 hade Elna en inkomst på 1 300 kronor.^[8] Därmed bör hon ha haft egen debetsedel och rösträtt i kommunala val.

Bengta Andersdotter

Bengta Andersdotter föddes 1835 i byn Svartskyllie i Baldringe socken. Hennes far var åbon Anders Pehrsson gift med Karna Rasmusdotter. Efter sin fars död 1871 bodde Bengta kvar med sin mor och handikappade syster. Bengta fick ta huvudansvaret för att försörja dem. Det torde dock ha funnits gott om arbetstillfällen även för kvinnor i denna

jordbruksbygd. Huset de bodde i ägdes av Källesjö gods vilket förmodligen innebar vissa förpliktelser gentemot godset.

Efter moderns död 1885 fortsatte Bengta att ta hand om sin syster. Båda betecknades i såväl husförhållnings- som mantalslängd som utfattiga. När systemen dog var Bengta 58 år gammal och värdelös. Hela sitt liv hade hon ställt upp för att ge omsorg åt anhöriga. Nu var hon ensam kvar, åldrande och orkeslös. Vem skulle ta hand om henne? År 1908 betecknades Bengta som endast delvis arbetsför. Hennes sparsamma leverne som ensamstående hade dock gjort det möjligt för henne att spara en slant för ålderdomen. Detta, liksom ett begränsat stöd från någon anhörig eller möjligen från godset, kom väl till pass när hon inte orkade arbeta fullt ut längre. Bengta hade varit förutseende utifrån sina egna erfarenheter och hade insett att hon inte kunde lita på att någon skulle ta hand om henne utan hon hade själv vidtagit vissa förberedelser för att kunna ta hand om sig själv.

Den ogifta kvinnans lott framträder mycket tydligt i livshistorierna om Elna och Bengta. Den ogifta dottern förväntades ta ett betydligt större ansvar för föräldrarna än sina gifta systrar och bröder. Den ogifta dottern åtnjöt heller inte den status som den gifta kvinnan hade. Visserligen var den ogifta kvinnan myndig, men det fanns inbyggda spärrar i samhället som begränsade myndiga kvinnors handlingsutrymme. Detta gällde framförallt kvinnors möjligheter att skaffa sig utbildning och att självständigt förfoga över ekonomiska resurser.^[9] Förväntningarna på den ogifta dottern att ta hand om sina föräldrar begränsade möjligheterna för till exempel Elna att yrkesutbilda sig, vilket hennes ogifta bröder gjorde och uppmuntrades till. Det var enbart genom sin klasstillhörighet som Elna kunde skaffa sig en maktposition i samhället. Hon var en unik kvinna i början av 1900-talet, dels genom att hon var myndig och dels genom att hon *fick* vara med och betämma om den lokala politiken. Huruvida Elna utnyttjade sin medborgerliga rättighet vet vi inte.

Bengtans livsöde som ogift kvinna har många likheter med Elnas. Dock finns en väsentlig skillnad, nämligen i klasstillhörighet. Elna tillhörde de övre klasserna i samhället medan Bengta hela sitt liv var arbetarklass. Bengta saknade alla de materiella förutsättningar att påverka sitt liv som Elna hade med sig hemifrån. Bengta var emellertid den som tydligast planerade för sin ålderdom och som kanske hade den största medvetenheten om vad avsaknad av resurser både i form av ekonomiska tillgångar och socialt nätverk innebar för åldrandet.

Kön, klass och civilstånd

Dessa fyra kvinnors åldrande var mycket olika. Hade deras livshistorier jämförts med män skulle förmodligen ytterligare skillnader framträda. Den kvinna, vars öde uppvisade flest likheter med män med likartade förhållanden, var Hanna. Hanna blev genom sitt giftermål jordägare och avancerade klassmässigt. Genom giftermålet förklarade hon sig beredd att reproducera och vidmakthålla den släkt hon införlivats i. För Hanna innebar detta ett stort ansvar eftersom hon tillsammans med sin make förfogade över betydande tillgångar. Hanna lyckades också leva upp till förväntningarna inte minst genom att föda fyra söner. Det innebar också att hon vid övergången till änkestånd blev myndig och tilltröddes kunna sköta egendomen. I samhällets ögon var hon i princip likvärdig med män.

Trots att Ingar ingick äktenskap påverkades inte hennes klasstillhörighet eftersom hon gifte sig inom sin klass. Det enda Hanna och Ingar hade gemensamt var att de genom äktenskapet åtnjöt en större respekt från samhällets sida. När Ingar i relativt unga år blev änka innebar det stora förändringar för hennes framtid. Eftersom hon tillsammans med sin make inte hade förfogat över några större resurser var hon nu tvungen att försörja sig på egen hand. Den samhälleliga normen såg emellertid helst att hon hade en man som försörjde henne och borde enligt den linjen göra klokast i att snarast gifta om sig. Den strategin valde inte Ingar. Hon valde att försörja sig genom förvärvsarbete. Vi vet emellertid inget om motiveringen för eller omständigheterna omkring detta beslut. Eftersom kvinnlig arbetskraft betalades mycket lägre än manlig fick Ingar ta till alla möjligheter som stod till buds för att klara sitt uppehälle. Makens tidiga frånfälle tvingade

även deras dotter ut på arbetsmarknaden. Genom den tidiga separationen från modern och avlägsnandet från hemmet bröts det traditionella mönstret, där hon skulle ha ansvarat för sin mor på hennes ålderdom. Nu hade Ingar ingen anhörig i närheten. Genom sitt giftermål hade hon flyttat från sina hemtrakter och saknade ett socialt nätverk i sin omedelbara närhet. Som änka kom hon dock att tilldelas understöd för sin försörjning från kommunens fattigvård.

Elna tillhörde samma samhällsklass som Hanna. Som åldrande kvinna i Herrestad tillhörde hon de mest välbärgade. Elna förblev ogift hela sitt liv. Emellertid var hennes civilstånd av mindre betydelse än hennes klasstillhörighet för de strategier hon vidtog inför sin ålderdom. Tidigare i livet hade Elna fått sina framtidsutsikter inskränkta av att vara ogift dotter och som sådan förpliktad att ta hand om sin far.

Bengta och Ingar tillhörde båda arbetarklassen i Herrestad. Bengta förblev ogift hela livet. Liksom Elna erfor hon ödet att som ogift tilldelas uppgiften att vårda föräldrar och anhöriga och liksom Ingar saknade hon någon nära anhörig i sin omedelbara närhet. Emellertid valde Bengta att vidta åtgärder inför sitt åldrande som mer påminde om den ogifta Elnas val. Deras strategier inför ålderdomen var relativt likartade. För dem båda var det viktigt att samla ihop tillgångar som skulle användas på ålderns höst. Elna hade med sin klassbakgrund inga problem med det och var de sista decennierna av sitt liv en mycket förmögen kvinna. Bengta däremot försökte spara av sina arbetsinkomster och hon lyckades också skrapa ihop ett mindre kapital som gav en viss avkastning och trygghet.

Dessa kvinnor utgör konkreta exempel på hur olika omständigheterna var för äldre i början av 1900-talet. Så hade det varit under en lång tid. Hade kvinnorna levat 50 eller 100 år tidigare hade situationen förmodligen inte sett ut så mycket annorlunda. Omsorg om äldre var nära kopplad till innehav av egendom och en ren familjeangelägenhet. Den samhällseliga omsorgen om äldre låg fortfarande i sin linda 1908.

© [Ulla Rosén](#)

[1] *Ålderdomsförsäkringskommitténs betänkande* s. 80 f. En av de få som i offentligt tryck redan innan förslaget antagits pekade på denna orättvisa var fröken Ebba Pauli från Centraförbundet för Socialt Arbete (CSA). "Allmän pensionsförsäkring", s. 443 ff, s. 455 f. *Social Tidskrift* 1912.

[2] Utrycket härrör från Simone de Beauvoir, *Le Deuxième Sexe*.

[3] T. Germundsson, J Möller, A Persson och S Skansjö, "Landed estates and their landscapes", s. 372 f.

[4] Mantalslängder Malmöhus län 1814, 1845, 1880 och 1910. LLA

[5] Uppgifterna för rekonstruktionen av dessa kvinnors livsöden är hämtade från kyrkobokföringen för socknarna i Herrestads härad. Även flyttningslängder, födelse- och dödböcker har använts och i vissa fall även mantals- och taxeringslängder. Allt material finns på Landsarkivet i Lund.

[6] Ålderdomsförsäkringskommittén YK 20, Serie HIa: 275-279. RA

[7] Ålderdomsförsäkringskommittén YK 20, Serie HIa: 275-279. RA

[8] Ålderdomsförsäkringskommittén YK 20, Serie HIa: 275-279.

[9] 1870 fick kvinnor rätt att avlägga studentexamen - som privatister. Först 1927 fick kvinnor tillträde till högre allmänt läroverk på samma villkor som män.